

PAPER DETAILS

TITLE: Dis Borç ve Askeri Harcamalar İlişkisi: Seçilmiş Orta Dogu Ülkeleri Üzerine Ekonometrik Bir Çalışma

AUTHORS: Suat H SENTÜRK

PAGES: 93-106

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1816565>

MALİYE ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

RESEARCH JOURNAL OF PUBLIC FINANCE

November 2020, Vol:6, Issue:3
ISSN: 2149-5203

Kasım 2020, Cilt:6, Sayı:3
ISSN: 2149-5203

journal homepage: www.maliyearastirmalari.com

Dış Borç ve Askeri Harcamalar İlişkisi: Seçilmiş Orta Doğu Ülkeleri Üzerine Ekonometrik Bir Çalışma

The Relation of External Debt and Military Expenditures: An Econometric Study on Selected Middle East Countries

Suat H. ŞENTÜRK

Doç. Dr., Gümüşhane Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü,
suathayrisenturk@yahoo.com, ORCID: 0000-0003-2930-8888

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Geliş: 28 Ağustos 2020

Düzeltilme Geliş: 11 Eylül 2020

Kabul: 14 Eylül 2020

Anahtar Kelimeler:

Dış Borçlar, Askeri Harcamalar,
Bootstrap Panel Granger
Nedensellik Analizi, Orta Doğu
Ülkeleri

© 2020 PESA Tüm hakları saklıdır

ÖZET

Bu çalışma seçilmiş 5 Orta Doğu ülkesinin (İran, Lübnan, Mısır, Türkiye ve Ürdün) özelinde dış borçlar ve askeri harcamalar ilişkisini, 1990-2019 dönemi için yıllık veri seti kullanarak ampirik olarak analiz etmeyi amaçlamaktadır. Dış borçlar ve askeri harcamalar arasındaki nedensellik ilişkisi Konya'nın (2006) Bootstrap panel Granger nedensellik analizinden istifade edilerek araştırılmıştır. Analiz sonucuna göre Türkiye için dış borçtan askeri harcamalara doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin olduğu; İran ve Mısır için çift yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu tespit edilmiştir. Lübnan ve Ürdün için ise böyle bir ilişkinin olmadığı görülmüştür.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: 28 August 2020

Received in revised form: 11

September 2020

Accepted: 14 September 2020

Keywords:

External Debt, Military
Expenditures, Bootstrap Panel
Granger Causality Analysis,
Middle East Countries

© 2020 PESA All rights reserved

ABSTRACT

This study aims to analyze empirically the nexus among, external debt and military expenditures in the context of selected 5 Middle East countries (Iran, Lebanon, Egypt, Turkey and Jordan) by using annual data set for the period 1990-2019. The causality relationship between external debt and military expenditures has been investigated by utilizing Konya's (2006) Bootstrap panel Granger causality analysis. The results of the analysis was determined there exists a one-way causality running from external debt to military expenditures for Turkey; two-way causality relation for Iran and Egypt. But there is no such relationship for Lebanon and Jordan.

GİRİŞ

İnsanların bir arada yaşamalarından doğan ve kamu otoritesi tarafından karşılanması gereken kamusal ihtiyaçların yapısı ve kapsamı zaman içerisinde hem değişmiş hem de sürekli artma eğilimi göstermiştir. Söz konusu ihtiyaçların karşılanabilmesi için kamu otoritesinin yaptığı harcamalara kamu harcamaları denilmektedir. Bu harcamaların, yasalarla önceden belirlenmiş kurallar ve bu konuda yetkili kılınmış birimler tarafından gerçekleştirilmesi gerekir. Devlet, kendisinden beklenen mali ve mali olmayan nitelikteki görevlerini yerine getirirken kamu harcamalarını bir araç olarak kullanmaktadır. Devlet, kamu harcamalarının miktarı ve niteliğinde ayarlamalar yapmak suretiyle güvenlik, savunma ve adalet gibi toplumsal ihtiyaçları karşılamının yanı sıra ulaşım, sağlık, eğitim ve iletişim gibi hizmetleri karşılayabilmek için mali, ekonomik ve sosyal fonksiyonlarını hayata geçirebilmektedir (Keyifli ve Akdede, 2020:321).

Alexander (2013), Ricardocu denkliğe atfen *'bir hükümet ne zaman eğitim, sağlık, emeklilik veya başka herhangi bir şey için harcama yapmaya karar verirse, esasen iki finansman kaynağına sahiptir. Bu çerçevede vergileri artırabilir veya borçlanabilir. Bununla birlikte, borçlanmak sadece vergileri artırmayı ertelemek gibi görünüyor'* demektedir.

Her ülke için önemli, öncelikli ve vazgeçilmez nitelik taşıyan güvenlik ihtiyacının karşılanması ise her dönemde devletlerin en temel görevlerinden biri olmuştur. Ülkelerin gerek savaş ve gerekse savaş riskine karşı barış dönemlerinde yaptıkları harcamaları ifade eden ve kamu harcamaları kapsamında değerlendirilen askeri harcamalar hükümetin siyasi kapasitesi ile yakından ilişkilidir. SIPRI (2020a)'e göre, dünyada askeri harcamaların büyüklüğü 2019 yılında 1.917 trilyon dolara ulaşmıştır. Söz konusu hacim dünya toplam GSYH'nin %2.2'sine ve kişi başına 249 dolara karşılık gelmektedir. Harcamalardaki artış 2018 yılına göre %3.6, 2010 yılına göre ise %7.2 olarak gerçekleşmiştir. Söz konusu rapora göre 2019 yılında dünyanın beş bölgesinden en az dördünde askeri harcamaların artış gösterdiği tespit edilmiştir (SIPRI, 2020a).

Devletler tarafından önemli ölçüde kaynak tahsisi gerçekleştirilen temel kamu hizmetlerinden biri olan askeri harcamaların ekonomik etkileri konusu literatürde sıklıkla incelenmektedir. Askeri harcamaların ekonomi üzerindeki etkisi, iktisatçılar arasında tartışmalı bir araştırma alanıdır. 1970'lerin sonlarından bu yana bu alanda önemli araştırmalar yapılmıştır (Alptekin ve Levine, 2012: 636).

Askeri harcamaların ekonomik etkilerini ortaya koymaya çalışan çok geniş bir ampirik literatür bulunmaktadır. Benoit'in (1973, 1978) askeri harcamalar ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi ele aldığı incelemeleri, öncü çalışmaların başında yer almaktadır. Benoit'in çalışmaları ülkeler arası korelasyon analizleri, farklı teorik perspektifleri yansıtan tek tek ülkeler veya nispeten homojen ülke grupları için çeşitli ekonometrik modellerin uygulanmasına yol açmıştır (Dunne ve diğerleri, 2005: 449). Ekonomik büyüme ve güvenlik bütün ülkeler açısından önemli ve öncelikli hedefler arasında yer almaktadır. Literatürde, dış borç ve ekonomik büyüme ile askeri harcamalar ve ekonomik büyüme üzerine önemli miktarda ampirik araştırma yapılmış olsa da (Topal, 2018: 181), spesifik olarak askeri harcamalar ve dış borç arasındaki ilişkiyi ele alan çalışma sayısı oldukça sınırlıdır (Azam ve Feng, 2017: 550).

Askeri harcamalar ile dış borç arasındaki ilişki, askeri harcamalardaki hızlı genişlemenin hem güvenlik hem de ekonomik sonuçlar doğurduğu gelişmekte olan ekonomiler için önemli bir konu olmaya devam etmektedir. Birçok gelişmekte olan ekonomi askeri harcamaların da sebebiyet verdiği aşırı kamu harcamaları nedeniyle artan mali açıklar ile karşı karşıyadır. Vergi sisteminde var olan sorunlar nedeniyle yeterli düzeyde vergi geliri tahsilatının yapılamadığı gelişmekte olan ülkelerde sık sık dış borçlanmaya başvurulmaktadır. Başlangıçta, finansal kaynakların akışı ekonomiyi güçlendiren acil faydalar üretse de, uzun vadede, sürekli borçlanma, dış borcun yeniden planlanması mali açıkları genişlettiğinde ve bu da borçların aşırı yükselmesine neden olduğunda ülkeye ciddi bir yük getirebilmektedir (Azam ve Feng, 2017: 551).

SIPRI (2020b), 2015-2019 döneminde 160 ülkeyi büyük silah ithalatçıları olarak tanımlamıştır. İlk beş silah ithalatçısı arasında Suudi Arabistan, Hindistan, Mısır, Avustralya ve Çin vardır. Bu ülkelerin silah ithalatı bu dönem için toplam silah ithalatının %36'sını

oluşturmaktadır Bölgesel düzeyde, 2015-2019'da silah ithalatının %41'i Asya ve Okyanusya onu %35 ile Orta Doğu takip etmektedir. SIPRI (2019)'a göre, Orta Doğu'da Suudi Arabistan açık farkla en çok askeri harcama yapan ülke konumundadır. 2019 yılında 61,9 milyar dolar harcayan bu ülkeyi 20,5 milyar dolar ile İsrail, 20,4 milyar dolar ile Türkiye ve 12,6 milyar dolar ile İran izlemiştir (SIPRI, 2020b).

Orta Doğu, sıcak çatışmaların yoğun olduğu ve bu nedenle askeri harcamaların yüksek olduğu bir bölgedir. Askeri harcamalar ve dış borç ilişkisinin ortaya konması açısından, dünyada en yüksek askeri harcama ve en yüksek dış borçluluk düzeyine sahip Orta Doğu ülkeleri iyi birer örnektir (Symth ve Narayan, 2009: 235).

Askeri harcamalar dış borçları üç kanaldan etkilemektedir. Bu kanallardan birincisi, askeri harcamalar finanse edilmesi gereken bir bütçe kalemi olmasından kaynaklanmaktadır. Askeri harcamaları finanse etmek için vergilendirme yeterli olmazsa, bütçe açığı ortaya çıkacaktır. Bütçe açıklarının yurt içinde finanse edilememesi durumunda, dış borçlanma ihtiyacı söz konusu olacaktır. İkinci olarak, askeri harcamalar döviz ihtiyacını gerektiren silah ithalatı şeklinde bir işlem olabilir. Böyle bir durum ülkede döviz yoksa dış borçlanmaya gidilmesini gerektirecektir. Üçüncüsü ise, yerli silah üretimi, yüksek teknoloji ile ithal ara girdiler şeklinde döviz talebi yaratmak suretiyle döviz ihtiyacı ve dış borçlanmayı zorunlu kılacaktır (Symth ve Narayan, 2009: 239).

Askeri harcamalar genellikle vergilendirmeyle finanse edilmektedir ancak vergi gelirleri yeterli olmadığı durumda ülkede bütçe açığı ortaya çıkmaktadır. Dunne ve diğerleri (2004), askeri harcamalar ile dış borç arasındaki ilişkinin iki şekilde ortaya geliştiğini ifade etmiştir. Bir bütçe kalemi olarak askeri harcamalar finansman ihtiyacı yaratır. Eğer askeri harcamalardaki artış vergilendirme yoluyla finanse edilemiyorsa, dört farklı şekilde finanse edilebilen bir açık yaratır: (i) para basmak, (ii) döviz rezervlerini kullanmak, (iii) yurtdışından borçlanmak veya (iv) yurtiçinden borçlanmak. Bununla birlikte, bu yöntemlerin her birinin, literatürde geniş çapta tartışılan ve birbiriyle ilişkili olmakla birlikte, belirli makroekonomik dengesizliklerle ilişkilendirilen bazı sınırları ve çıkarımları vardır. Özellikle de açıkları yurt içinde finanse etme araçları ve imkanları sınırlı olduğunda GSYİH'ye oranla yüksek kamu sektörü açıkları, potansiyel olarak dış borçlanma ve dış borç birikimi için bir ihtiyaç yaratır (Dunne ve diğerleri, 2004: 181).

Askeri harcamalar vergilendirmeyle finanse ediliyor, ancak vergi gelirleri yeterli olmadığında, ülke bütçe açığı veriyor. Normalde, bu para basmakla karşılanabilir veya varsa döviz rezervleri kullanılarak ya da yurtiçi veya yurtdışından borçlanarak karşılanabilir. Ancak silah ithalatını finanse etmek için borçlanmanın faiz ödemeleri yoluyla borç üzerinde kümülatif etkileri ortaya çıkabilir (Nikolaidou, 2016: 19).

Askeri harcamalar ile dış borç arasındaki ilişki, askeri harcamalardaki hızlı genişlemenin hem güvenlik hem de ekonomik sonuçlar doğurduğu gelişmekte olan ekonomiler için önemli bir konudur. Birçok gelişmekte olan ekonomi, askeri harcamalar da dahil olmak üzere aşırı harcamalar nedeniyle artan mali açık ile karşı karşıyadır. Bu nedenle bu ülkelerde hükümetler mali dengeyi ve istikrarı korumak için, vergilendirme veya senyorej mekanizması iyi çalışmadığında sıklıkla yurtdışından borçlanmaya başvurulmaktadır (Azam ve Feng, 2017: 551).

Orta Doğu ülkeleri büyük miktarda askeri harcama yapan ve aynı zamanda borçluluk seviyeleri yüksek olan ülkelerdir. Literatür, son yıllarda pek çok ülke ve ülke grubu özelinde askeri harcamalar ile dış borç arasındaki ilişkinin araştırıldığını göstermektedir. Bu bağlamda Dunne ve diğerleri, 2004; Kollias ve diğerleri, 2004; Günlük-Şenesen, 2004; Karagöl, 2005, 2006; Smyth ve Narayan, 2009; Georgantopoulos ve Tsamis, 2011; Ahmed, 2012; Azam ve Feng, 2017, Khan ve diğerleri, 2020 çalışmaları örnek olarak verilebilir. Bu çalışmalardan özellikle Smyth ve Narayan (2009), 2009 altı Orta Doğu ülkesine yöneliktir. Khan ve diğerleri (2020) ise içinde Orta Doğu ülkelerinin de olduğu ülke grubuna yöneliktir. Her iki çalışmada da savunma harcamaları ile dış borçluluk arasında pozitif bir ilişkinin varlığından söz edilmektedir. Georgantopoulos ve Tsamis (2011) içinde Mısır'ında bulunduğu Kuzey Afrika ülkelerine yöneliktir. Mısır ile ilgili sonuçlar, savunma harcamalarından dış borca doğru güçlü bir tek yönlü nedenselliğin var olduğunu göstermektedir. Bu çalışmalar dışında da Orta Doğu ülkelerine yönelik sınırlı çalışma söz konusudur. Bu nedenle ele alınan

çalışma, Orta Doğu ülkelerinde savunma harcamaları ve dış borç arasındaki nedensellik ilişkisine odaklanmaktadır. Bu amaçla, askeri harcama ve dış borç verilerinin düzenli olarak raporlandığı ve dengeli panel analizi yapmaya elverişli ülke grubu çalışılmıştır.

1.Literatür Araştırması

Literatürde, askeri harcamaların ekonomik büyüme üzerindeki etkileri sıklıkla incelenmesine karşın son zamanlarda bir artış trendi söz konusu olsa da askeri harcamaların dış borçlar üzerindeki etkisine ilişkin araştırmalar sınırlıdır. Hem ekonomik büyüme hem de ulusal güvenliğin ülkeler için ifade ettiği önem dikkate alındığında, askeri harcamalar ve dış borçlar arasındaki ilişkinin ele alınması oldukça önemlidir. Bu çerçevede; Brzoska (1983) Looney (1987), Dunne ve diğerleri (2004), Feridun (2005) askeri harcamaların gelişmekte olan ülke borçları üzerindeki potansiyel etkisini araştırmaya çalışmış ve çalışmalarının merkezi bir hedefi olarak ülkelerdeki dinamikleri daha iyi anlama ihtiyacına sahip olarak bazı yararlı bulgulara ulaşılmıştır.

Gelişmekte olan ülkelere kamu borcunun belirleyicisi olarak askeri harcamalara ilişkin çalışmalar ilk olarak, 1980'lerin başlarında ve ortalarında yayınlanmıştır. Bulgular, askeri harcamaların dış borcu artırdığını, büyümenin azalmasına yol açtığını ve ayrıca askeri harcamaların ithalat yoğun olduğu için kamu borcunu artırdığını göstermektedir. O zamandan beri, gelişmekte olan ülkelere odaklanan çalışmalarda genel olarak benzer sonuçlara ulaşılmıştır (Nikolaidou, 2016: 19).

Askeri harcamalar ve dış borç arasındaki ilişkiyi ele alan ilk çalışmalardan biri Brzoska (1983) tarafından yapılmıştır. Çalışmada, askeri harcamaların birçok gelişmekte olan ülkede dış borç artışını açıklamada kilit bir değişken olduğunu göstermenin yanında; askeri harcamanın ekonomik büyümenin yavaşlamasına neden olduğu sonucuna da ulaşılmıştır. Birçok Üçüncü Dünya ülkesi açısından karşılaşılan mali sorunların altında yatan temel etkenlerden birisinin silah ithalatı olduğu ve yüksek teknoloji ithalatı yoluyla silahlanma yarışı olmasaydı, yurtdışından gerçekleşen kredi girişlerinin yaklaşık dörtte birinin önlenebileceği hesaplanmıştır. Benzer şekilde, söz konusu ülkelerin toplam borçlarının yaklaşık dörtte birinin silah ithalatından kaynaklandığı ortaya konulmuştur (Brzoska, 1983).

Askeri harcamalar ve dış borç ilişkisini analiz eden Looney ve Frederiksen (1986), Looney (1987) diğer öncü çalışmalardır. Looney ve Frederiksen (1986), 1970-1982 dönemi için gelişmekte olan ülkelere ekonomik büyüme ve askeri harcamalar arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. Mali açıdan kısıtlanmamış ülke grubu için askeri harcamalar ve ekonomik büyüme arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmasına karşın, mali açıdan kısıtlanmış ülke grubu için böyle bir ilişkiye ulaşılammıştır (Looney ve Frederiksen, 1986). İlave olarak, çalışmada yüksek borçlanma kapasitesine sahip ülkeler için savunma harcamalarının dayattığı olumsuz ödünlerin birçoğundan kaçınılabileceği sınırlı borçlanma kapasitesine sahip olan ülkelerin ise savunma harcamaları ile bağlantılı büyüme üzerindeki olumsuz etkilerin çoğunu yaşayabileceğine işaret edilmiştir. Looney (1987) ise, 77 gelişmekte olan ülkeden oluşan bir örneklem kullanarak gerçekleştirdiği çalışmada, kaynakları kısıtlı ülkelerin dış yükümlülüklerini yerine getirirken ciddi sorunlarla karşılaşacakları tespitinden hareketle askeri harcamaların çoğunlukla 'verimsiz' olduğu sonucuna ulaşmıştır. Gelişmekte olan birçok ülkenin silah ithalatına önemli bütçeler ayırmak zorunda olması nedeniyle, Looney, genel olarak, 1982 yılına kadar yapılan dış borcun önemli bir kısmının 1970'lerde artan askeri harcamaların bir sonucu olduğunu ifade etmiştir (Looney, 1987).

2000'li yıllarda ise askeri harcamaların kamu borcu üzerindeki etkileri ülke örnekleri üzerinden de analiz edilmiştir. Yunanistan örneğinde, Kollias, Manolas ve Paleologou (2004) askeri harcamaların 1960-2000 döneminde ülkenin mali durumu üzerindeki etkisini ampirik olarak araştırmışlardır. Çalışma, askeri harcamaların kamu borcu üzerindeki etkilerine ve kamu borcunun iki bileşeni olan dış ve iç borç üzerindeki etkilerine odaklanmaktadır. Ampirik bulgular, merkezi hükümet borcunun ve özellikle dış borcun askeri harcamalardan ciddi şekilde etkilendiğini göstermektedir (Kollias ve diğerleri, 2004).

Türkiye için Günlük-Şenesen (2004), Türkiye ekonomisinin son dönemlerdeki durgun büyüme performansının çeşitli yapısal sorunlardan kaynaklandığını belirttikten sonra nihai sonucun dış borç birikimiyle daha da kötüleşen korkunç ekonomik güvensizlik olduğunu ifade etmiştir. İlave olarak, bu son on yılın önemli özelliğinin ise artan borçluluk ile genel

olarak artan askeri harcama seviyesi ve özellikle silah ithalatı dahil olmak üzere askeri ekipmanlara yapılan harcamaların bir arada olması olduğunu ifade etmiştir (Günlük-Şenesen, 2004).

Sezgin (2004) 1979-2000 dönemi için Engle-Granger metodolojisini kullanarak Türkiye’de savunma harcamaları ile dış borç arasındaki ilişkileri ampirik olarak test etmiştir. Sonuçlar, 1979-2000 yılları arasında Türkiye’de savunma ve borç arasındaki ilişkiye dair kesin bir kanıt sunmamıştır (Sezgin, 2004).

Türkiye için yapılan başka bir çalışmada, Karagöl (2005) savunma harcamaları ile dış borç arasındaki nedensel ilişkisini araştırmıştır. Sonuçlar, hem uzun dönemde hem de kısa dönemde savunma harcamalarından dış borca doğru tek yönlü nedenselliğin olduğunu gittiğini, ancak bunun tersinin olmadığını göstermektedir. Ayrıca Karagöl (2006), 1960–2002 döneminde Türkiye’de dış borç, savunma harcamaları ve GSMH arasındaki ilişkiyi zaman serisi ile değerlendirmiştir. Çalışma, savunma harcamalarının dış borç stoku üzerinde olumlu bir etki ortaya koyduğunu göstermektedir (Karagöl, 2005, 2006).

Khan ve diğerleri (2020), içinde Orta Doğu ve Kuzey Afrika, Güney ve Doğu Asya, Latin Amerika, Avrupa ve Sahra-Altı bölgelerinin de olduğu 35 silah ithalatçısı ülkeye ilişkin çalışmalarında ortalama grup tahmincisi ampirik sonuçları genel olarak çalışılan ülkelerde askeri harcamaların dış borç yükünü artırdığını göstermektedir. Daha spesifik olarak, askeri harcamaların Avrupa ve Orta Asya’da dış borcu azalttığı belirtilmiştir. Üst orta gelir düzeyindeki ülkeler hariç olmak üzere Orta Doğu ve Kuzey Afrika ve Latin Amerika bölgeleri ve tüm alt örneklerde askeri harcama ve büyüme hızı etkileşim teriminin pozitif ve anlamlı olduğu görülmüştür. Bu bulgular, borç yönetim sisteminin zayıf olduğu ülkelerde askeri harcamaların sıklıkla dış borç yükünü artırdığı sonucuna bizi götürebileceğini ve dolayısıyla daha zayıf borç yönetim sistemlerine sahip ülkeler, askeri harcamalarını kısan, dış borçlarını azaltan ve ekonomik durumlarını iyileştiren ekonomik politikalar geliştirmeleri gerektiğini ifade etmiştir (Khan ve diğerleri, 2020).

Georgantopoulos ve Tsamis (2011), Mısır’ında yer aldığı Kuzey Afrika ülkeleri için askeri harcamalar ile dış borçluluk arasındaki ilişkiyi VAR analizine dayanan Granger Nedensellik testi ve hata düzeltme modelini kullanarak araştırmıştır. Çalışma, Tunus, Cezayir ve Fas için askeri harcamalar ile dış borç arasında dinamik bir nedensel bağlantı olmadığını ima ederken Mısır ile ilgili sonuçlar, savunma harcamalarından dış borca doğru güçlü bir tek yönlü nedenselliğin var olduğunu göstermiştir. Ampirik bulgular, askeri harcamalardan kaynaklanan yükün Kuzey Afrika ülkelerinin çoğunun borcu üzerinde önemli bir etkisi olmadığını göstermektedir. Tek istisna Mısır’dır. Ampirik sonuçlar, askeri harcamaların ülkenin dış borcunu güçlü bir şekilde etkilediğini göstermektedir (Georgantopoulos ve Tsamis, 2011).

Farzanegan (2014), son on yılda, İran Hükümeti’nin askeri bütçesinin dünya ortalamasının üzerinde olduğunu ve halihazırda artan uluslararası yaptırımların İran Hükümetinin askeri yeteneklerini ve kapasitelerini azaltmayı amaçladığını belirtmiştir. Bu belirlemeden sonra İran ekonomisinin 1959’dan 2007’ye kadar askeri bütçesindeki şoklara tepkisini, etki tepki fonksiyonları ve varyans ayrıştırma analizini kullanarak analiz etmiştir. Granger nedensellik sonuçları, askeri harcama büyüme oranından ekonomik büyüme oranına doğru tek yönlü bir nedensellik olduğunu göstermektedir. Gelir artışının askeri bütçedeki artan şoklara tepkisi olumlu ve istatistiksel olarak anlamlıdır (Farzanegan (2014). Dizaji ve Farzanegan (2018) ise, yaptırımların İran’daki askeri harcamalar üzerindeki kısa ve uzun vadeli etkilerine odaklanmaktadır. 1960-2017 yıllık verileri ve ARDL modelini kullanarak, yaptırımların artan yoğunluğunun İran’ın askeri bütçesini azalttığını ortaya koymuşlardır. İlave olarak, çok taraflı yaptırımların (ABD’nin İran’a yaptırım uygulamak için diğer ülkelerle birlikte hareket ettiği durumda), istatistiksel olarak önemli ve olumsuz bir etkisi olduğunu göstermiştir. Çok taraflı yaptırımların askeri bütçe üzerindeki olumsuz etkileri hem kısa hem de uzun vadede ortaya çıkmaktadır. Bu çalışmalarda askeri harcamaların borçlanma üzerindeki etkisine işaret edilmese de, askeri harcamaların büyüklüğünün, devletin eğitim ve sağlık gibi kamu mallarına yatırım yapma kapasitesini azalttığı için fırsat maliyetlerinin yüksek olduğundan söz edilmektedir. İlave olarak, İran örneğinde askeri ve askeri olmayan harcamalar arasında böyle bir değiş tokuş gözlemlendiğini ve askeri harcamaların daha büyük olması nedeniyle kritik

eğitim ve sağlık projelerine daha az kaynak ayrıldığını ve bu durumun ekonomik büyüme üzerinde önemli uzun vadeli olumsuz etkilerin altı çizilmiştir (Dizaji ve Farzanegan, 2018).

Sahebe ve Abolghasem (2015) ise, 1988-2012 döneminde askeri harcamalar ile dış borç arasındaki eş bütünleşme ve nedenselliği incelemektedir. Bu amaçla; ARDL, Johansson (1990) eş bütünleşme testi ve tamamen değiştirilmiş sıradan en küçük kareler yöntemine (FMOLS) dayanan yapısal kırılmalara sahip Zivot-Andrews (1992) birim kök testi kullanılmıştır. Sonuçlar, kısa ve uzun vadede askeri harcamaların dış borç üzerindeki olumlu etkisinin düşük olduğunu göstermektedir. Ayrıca kısa ve uzun vadede askeri harcamalardan dış borca doğru tek yönlü bir nedensellik söz konusudur (Sahebe ve Abolghasem, 2015).

Yukarıda değerlendirilen literatürden elde edilen, gelişmekte olan ülkelerde borçların gelişimini belirlemede askeri harcamaların önemli olabileceği hipotezini doğrulayan bulgulardır.

2. Ülke Örneklemi ve Genel Bilgiler

Çalışmanın örneklemi oluşturan Orta Doğu ülkeleri tehdit algısının sürekli canlı olduğu ve iç ve dış sıcak çatışmaların eksik olmadığı ülkelerdir. Orta Doğu ülkeleri; yüksek askeri harcamalar, sanayileşmemiş aksine savunma ve silahlanmaya önemli kaynak aktaran ve ekonomik meselelerde askeri güç kullanımının baskın olduğu ülkeler olarak karakterize edilebilir (Ali, 2012:575). Nitekim, Orta Doğu ülkeleri gayri safi yurtiçi hasılaya (GSYİH) göre yüksek askeri harcamaların olduğu ve buna bağlı olarak yüksek düzeyde silah ithalatına sahiptirler. Orta Doğu'daki ülkelerin silah ithalatı, 2015-2019 döneminde 2010-2014 dönemine göre %61 artmış ve son beş yıldaki küresel silah ithalatının %35'ine denk gelmektedir. 2015-2019 arasında dünyanın en büyük 10 silah ithalatçısı ülkesinden beşi Orta Doğu bölgesi ülkeleridir (SIPRI, 2020b).

Bu ülkelerden Türkiye uzun yıllardır teröre karşı mücadele eden ve özellikle güney ve doğu sınırındaki ülkelerde yaşanan sıcak gelişmeler nedeniyle de savunma sanayisini geliştiren ve aynı zamanda askeri harcamalarını artıran bir ülkedir. 1995-1999 döneminde Türkiye dünyanın üçüncü en büyük silah ithalatçısı iken, değişen silah ticareti yapısı nedeniyle 2015-2019 döneminde on beşinci sıradadır. Türkiye'nin silah ithalatı, terörle mücadelesi, Libya ve Suriye'deki çatışmalara dahil olması ve Doğu Akdeniz'deki gaz yataklarının güvenliğine yönelik harcamalara rağmen 2010-2014 dönemine göre %48 düşmüştür (SIPRI, 2020b).

Mısır, Avrupa'ya açılan kapı olarak Orta Doğu'nun güvenliğinde çok önemli bir rol oynuyor ve son 40 yılda önemli farklılıklar gösterse de askeri harcamaları onu istikrarsız bir bölgenin entrikalarına katılımını yansıtıyor (Abdelfattah ve diğerleri, 2014:231). Mısır, 2015-2019 döneminde dünyanın üçüncü en büyük silah ithalatçısıdır. Mısır'ın silah ithalatı, küresel toplamın yüzde 5,8'ini oluştururken 2010-14'e göre %212 daha yüksektir. Mısır'ın silah ithalatındaki artış eğilimi, Libya'daki ve Yemen'deki askeri müdahalesi ve Sina Yarımadası'ndaki isyancı gruplarla savaşmasıyla aynı zamana denk gelmektedir. Ayrıca, Mısır'ın Akdeniz'deki gaz yataklarının güvenliği ve Nil Havzasından güvenliği konusundaki endişeleriyle de bağlantılı olarak da askeri harcamaları artmış olabilir. (SIPRI, 2020b).

İran, 1979'da İslam Cumhuriyeti'nin başlangıcından bu yana, 1.3 trilyon dolar petrol ihracat geliri elde etmiştir. Ayrıca, ülke nüfusun elverişli yaş yapısı hızlı ekonomik büyümeye elverişli olduğu için ülke demografik fırsat penceresini de yakalamıştır. Yine de bu dönemde kişi başına ortalama reel gelir artışı yıllık % 1 gibi çok düşük olarak gerçekleşmiştir. Ülke ekonomisi aynı zamanda sosyal sermaye kaybı, beşeri sermaye kaçağı, yolsuzluk gibi sorunlar nedeniyle kapsam ve derinlik açısından ciddi bir istikrarsızlık yaşamaktadır (Azadi, 2019:4). İran'ın mevcut ekonomik krizi, ABD'nin tek taraflı olarak uyguladığı yeni yaptırımların baskısı nedeniyle daha da derinleşmektedir. İran'daki kamu borcunun büyük çoğunluğunun yerel para birimi cinsinden olmasına rağmen (bu nedenle ülkenin yüksek enflasyonu nedeniyle sürekli olarak azaltılır), İran'daki kamu borç stoku GSYH'nin yaklaşık % 50'sine ulaşmıştır ve İran'ın dış borcu ise 9 milyar dolardır (Azadi ve Mirramezani, 2019). Fakat, İran bölgeye ilişkin güç mücadelesi, İsrail ve Körfez ülkelerine karşı bölgede hakimiyetini tahkim etme ve Lübnan, Suriye, Irak, Yemen gibi ülkelere rejim ihraç etmek gibi amaçlar nedeniyle de askeri harcamalarını ABD ve batının yaptırımlarına rağmen artıran bir ülkedir.

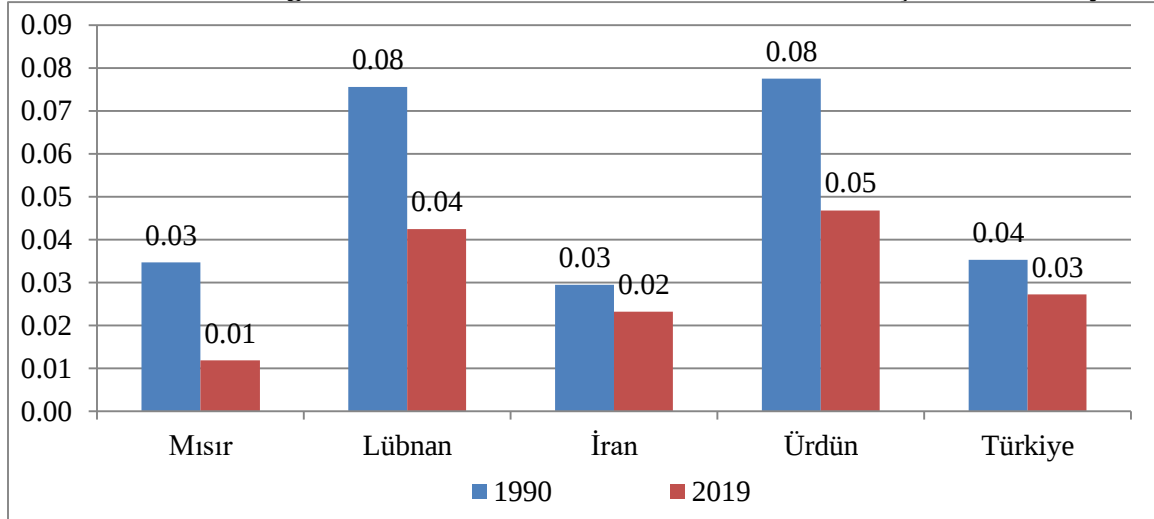
Lübnan, 1943'teki bağımsızlığından bu yana 1948'de Filistinli mülteci akını, 1975-1990 arasında iç savaş ve 1982, 1996, 2000 ve 2006'da İsrail ile çatışmalar gibi büyük siyasi

kargaşalar yaşamış bir ülkedir. Lübnan ekonomisi ise, ticaret ve sermaye akışı üzerinde çok az kısıtlamanın olduğu iyi kurulmuş bir bankacılık sektörü ancak henüz gelişmemiş bir finans sektörü olan küçük bir açık ekonomidir. Yatırım ortamı, kronik siyasi istikrarsızlık, iyi tasarlanmış düzenlemelerin eksikliği ve yasal şeffaflık ve bürokrasiden ve güvenlik faktörlerinden kaynaklanan sorunlar nedeniyle yüksek yatırım maliyetlerinden muzdarip bir ülkedir. 2011'den bu yana ise, Suriye krizi ekonomik gerilemeyi hızlandırarak Lübnan'ın ekonomik konumu ve ekonomik büyümesi üzerinde daha fazla baskı oluşturmıştır. Tüm bu faktörler, Lübnan'ı dünyanın en yüksek borçlu ülkelerinden biri haline getirmektedir. Sonuçta, Lübnan sıcak çatışmaların ve güç mücadelesi arayışlarının olduğu ve dolayısıyla askeri harcamaların yüksek olduğu bir ülkedir (Araji ve diğerleri, 2019:75-76).

Ürdün, doğal kaynakların yetersiz olduğu (topraklarının% 92'si yarı kuraktır), sınırlı bir sanayi tabanı, yüksek insan sermayesi ve özellikle dış şoklara maruz kalma ile karakterize edilen küçük karma bir ekonomidir. Hükümet hem kalkınma planlamasında hem de finansmanında büyük bir ekonomik rol oynamaktadır. Ürdün'ün ekonomisinin oldukça küçük olması, büyük ve zengin doğal kaynaklarının eksikliği, onu Batılı yardımlara ve diğer çeşitli kaynaklardan (örneğin, 1957'den beri ABD askeri yardımı ve özellikle işçi dövizleri ve transferleri yoluyla dış özel sermaye girişi) bağımlı hale getirmiş ve dolayısıyla borç seviyesi yüksek bir ülkedir (Dimitraki ve Win, 2020). Ürdün de, bölgedeki diğer ülkeler gibi savunma ve refah arasında denge arayışı içinde olan ancak istikrarsız bir bölgede olduğu için askeri harcamalara ağırlık veren bir ülkedir.

Artan askeri harcamalar ise, sosyal ve politik çalkantı yaşayan ve silahlanma yarışına hapsolmuş bölgedeki toplumların genel refahını etkilemektedir (Ali, 2012:575). Bu ülke grubu içerisinde, Türkiye, ekonomisi dünya ile entegre olan ve dünyanın onyedinci büyük, bölgenin ise en büyük ekonomisidir. Bu ülkelerin hepsi silah ithalatçısı ve dolayısıyla büyük miktarda askeri harcama yapan ülkelerdir. Bölge ülkelerinin hepsi silahlanma yarışına önemli kaynak aktaran ancak, bu ülkelerden Türkiye, silah ticareti dengesini ihracat yönünde değiştiren ve bu yönde savunma sanayisine önemli miktarda kaynak aktaran tek ülkedir.

Grafik 1: Orta Doğu Ülkelerinde Askeri Harcamaların GSYH İçerisindeki Payı

Kaynak: SIPRI (2020a).

Şekil 1'de çalışmanın örneklemini oluşturan beş Orta Doğu ülkesinde 1990 yılı ve 2019 yıllına ilişkin askeri harcamaların GSYH içerisindeki payı gösterilmektedir. Her iki yılda da en yüksek askeri harcamaya sahip ülke Ürdün iken en düşük askeri harcamaya sahip olan ülke ise Mısır'dır. Ancak, beş ülke genelinde yıllar itibarıyla askeri harcamaların payında azalış olduğu görülmektedir.

3. Veri Seti ve Yöntem

Çalışmada beş Orta Doğu ülkesinin (İran, Lübnan, Mısır, Türkiye ve Ürdün) 1990-2019 dönemi için dış borç ve askeri harcamalar arasındaki nedensel ilişki Kónya (2006) tarafından geliştirilen Bootstrap panel Granger nedensellik testi kullanılarak araştırılmıştır. Bu

çalışmada belirtilen 5 ülkenin ekonometrik analize dahil edilmesinin nedeni, diğer Orta Doğu ülkeleri için ekonometrik tahmin yapmaya elverişli bir veri setinin olmamasıdır. Bu çerçevede dengeli bir panel veri seti ile çalışabilmek adına hem söz konusu beş Orta Doğu ülkesi hem de 1990-2019 dönemi belirlenmiştir. Bu bağlamda beş Orta Doğu ülkesinin dış borç ve askeri harcamalara ait 30 yıllık dönemi kapsayan yıllık veri seti kullanılmıştır.

Çalışmada dış borç ve askeri harcamalar arasındaki nedensel ilişkiyi belirlemek adına kullanılan model aşağıdaki gibidir:

$$\ln borç_{it} = \beta_0 + \beta_1 \ln askeri_{it} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

Modelde değişkenlere ilişkin alt indisler “i” ülkeleri, “t” zaman boyutunu ve “ε” ise hata terimini ifade etmektedir. Çalışmada bağımlı değişken olarak dış borç (dolar cinsinden) ve bağımsız değişken olarak askeri harcamalar (dolar cinsinden) kullanılmıştır. Serilerin logaritmaları alınarak modele dahil edilmiştir. Dış borç verisi World Bank veri tabanından, askeri harcamalar verisi SIPRI veri tabanından temin edilmiştir.

Bu çalışmada, Kónya (2006) tarafından geliştirilmiş olan Bootstrap Panel Granger nedensellik yöntemi kullanılmıştır. Bu yöntem hem yatay kesit bağımlılığını hem de heterojenliği dikkate alan bir panel veri analizi yöntemidir. Kónya'nın (2006) nedensellik yönteminin diğer nedensellik yöntemlerinden farkı; eşbütünleşme ve birim kök gibi ön testlere ihtiyaç duymaması, kesitler arası yatay kesit bağımlılığını dikkate alan SUR tahminine dayanması ve nedenselliğin yönünü belirlemek için Wald test istatistiğine göre elde edilen Bootstrap kritik değerlerini kullanmasıdır.

Analizin ilk aşamasında seriler arası yatay kesit bağımlılığının test edilmesi gerekmektedir. Yatay kesit bağımlılığı birimlerin birbirleriyle bağlantılı olup olmadığı konusunda bilgi vermektedir. Bu çerçevede Breusch-Pagan (1980) tarafından geliştirilen öncü nitelikli yatay kesit bağımlılığı testi Lagrange Çarpanı (LM) testi aşağıdaki gibidir:

$$LM = T \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{\rho}_{ij}^2 \sim X_{N(N-1)/2}^2 \quad (2)$$

Yatay kesit bağımlılığı olup olmadığını test etmek için kurulan modellerde zaman boyutu yatay kesit boyutundan büyük olduğunda Breusch-Pagan (1980) tarafından geliştirilen LM testi güvenilir sonuçlar verir. Her ikisinin de büyük olduğu durumda yatay kesit bağımlılığı Pesaran (2004) tarafından geliştirilen CD_{LM} testiyle araştırmak mümkündür. Ancak, bu test yatay kesit boyutu büyük zaman boyutu küçük olduğu durumlarda güvenilir sonuçlar vermeyeceği düşüncesinden hareketle Pesaran (2004) tarafından daha genel bir test olarak CD test istatistiği geliştirilmiştir. Bu test istatistikleri (3) ve (4) numaralı denklemlerde sırasıyla gösterilmektedir:

$$CD_{LM} = \sqrt{\frac{1}{N(N-1)}} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N (T \hat{\rho}_{ij}^2 - 1) \sim N(0,1) \quad (3)$$

$$CD = \sqrt{\frac{2T}{N(N-1)}} \left(\sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{\rho}_{ij} \right) \sim N(0,1) \quad (4)$$

Pesaran (2004) CD test istatistiği sapmalı sonuçlar verebileceğinden, sapması düzeltilmiş LM (LM_{adj}) testi geliştirilmiştir (Pesaran vd., 2008). Çalışmada yatay kesit bağımlılığını test etmek için LM_{adj} testi yapılmıştır. Test istatistiği aşağıdaki gibidir:

$$LM_{adj} = \sqrt{\left(\frac{2T}{N(N-1)} \right)} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{\rho}_{ij} \frac{(T-k) \hat{\rho}_{ij}^2 - \mu_{Tij}}{\sqrt{U_{Tij}^2}} \sim N(0,1) \quad (5)$$

LM_{adj} testinin hipotezleri aşağıdaki gibidir:

H_0 : Yatay kesit bağımlılığı yoktur.

H_1 : Yatay kesit bağımlılığı vardır.

Analize geçmeden önce yapılması gereken bir diğer test ise homojenlik testidir. Ülkeler arasında eğim katsayılarının homojenliğini/heterojenliğini test etmek amacıyla öncü çalışma olan Swamy (1970) testi Pesaran ve Yamagata (2008) tarafından geliştirilerek Pesaran ve Yamagata (2008) delta testi istatistikleri kullanılmıştır. Bu test istatistikler (6) ve (7) numaralı denklemlerde sırasıyla gösterilmektedir:

$$\widetilde{\Delta} = \sqrt{N} \left(\frac{N^{-1} \tilde{S} - k}{\sqrt{2k}} \right) \sim \chi_k^2 \quad (6)$$

$$\tilde{\Delta}_{adj} = \sqrt{N} \left(\frac{N^{-1} \tilde{S} - E(\tilde{z}_{it})}{\sqrt{\text{var}(\tilde{z}_{it})}} \right) \sim N(0,1) \quad (7)$$

Delta testinin hipotezleri aşağıdaki gibidir:

H₀: Eğim katsayıları homojendir.

H₁: Eğim katsayıları heterojendir.

Çalışmada hem yatay kesit bağımlılığı hem de ülkeye özgü heterojenliğin varlığı belirlendikten sonra, Kónya (2006) tarafından geliştirilen panel nedensellik yönteminin kullanılması uygun olduğu görülmüştür. Kónya (2006) Bootstrap panel nedensellik yöntemi, aşağıdaki iki eşitlik (8, 9) üzerinden açıklanmaktadır.

$$\begin{aligned} \ln borç_{1,t} &= \alpha_{1,1} + \sum_{l=1}^{mly_1} \beta_{1,1,j} \ln borç_{1,t-j} + \sum_{l=1}^{mlx_1} \gamma_{1,1,j} \ln askeri_{1,t-j} + \varepsilon_{1,1,t} \\ \ln borç_{2,t} &= \alpha_{1,2} + \sum_{l=1}^{mly_1} \beta_{1,2,j} \ln borç_{2,t-j} + \sum_{l=1}^{mlx_1} \gamma_{1,2,j} \ln askeri_{2,t-j} + \varepsilon_{1,2,t} \end{aligned} \quad (8)$$

$$\ln borç_{N,t} = \alpha_{1,N} + \sum_{l=1}^{mly_1} \beta_{1,N,j} \ln borç_{N,t-j} + \sum_{l=1}^{mlx_1} \gamma_{1,N,j} \ln askeri_{N,t-j} + \varepsilon_{1,N,t}$$

ve

$$\begin{aligned} \ln askeri_{1,t} &= \alpha_{2,1} + \sum_{l=1}^{mly_2} \beta_{2,1,j} \ln borç_{1,t-j} + \sum_{l=1}^{mlx_2} \gamma_{2,1,j} \ln askeri_{1,t-j} + \varepsilon_{2,1,t} \\ \ln askeri_{2,t} &= \alpha_{2,2} + \sum_{l=1}^{mly_2} \beta_{2,2,j} \ln borç_{2,t-j} + \sum_{l=1}^{mlx_2} \gamma_{2,2,j} \ln askeri_{2,t-j} + \varepsilon_{2,2,t} \end{aligned} \quad (9)$$

$$\ln askeri_{N,t} = \alpha_{2,N} + \sum_{l=1}^{mly_2} \beta_{2,N,j} \ln borç_{N,t-j} + \sum_{l=1}^{mlx_2} \gamma_{2,N,j} \ln askeri_{N,t-j} + \varepsilon_{2,N,t}$$

Denklemlerde yer alan $\ln borç$ ve $\ln askeri$ değişkenleri sırasıyla dış borç ve askeri harcamaları; N gözlem sayısını ($i=1,2,...,N$); t zaman periyodunu ($t=1,2,...,T$) ve “l” gecikme uzunluğunu göstermektedir. Az gecikme uzunluğu değişkenlerden bazılarının dışlanması fazla gecikme uzunluğu da gözlem kaybına ve tahmin edilen katsayıların standart hatalarının artmasına neden olarak hatalı sonuçlar ortaya çıkabilmektedir. Bu nedenle panel nedensellik testlerinde gecikme uzunluğunun belirlenmesi önemlidir. Kónya (2006) bootstrap panel nedensellik yaklaşımında kesitlere göre gecikme uzunluğunun değişmediği varsayılmaktadır. Bu yaklaşım her ölçümde Y ve X için farklı maksimum gecikme uzunluğuna izin verirken ülkeler arasındaki değişimine izin vermemektedir (Konya, 2006: 982). Bu çalışmada maksimum gecikme uzunluğu Akaike (ACI) bilgi kriterine göre maksimum 3 olarak alınmıştır.

4.Ekonometrik Bulgular

Çalışmanın ekonometrik bulguları iki aşamalı analiz edilmiş olup öncelikle yatay kesit bağımlılığı ve homojenlik testleri, ardından da panel nedensellik testine ilişkin bulgular sunulmuştur. Yatay kesit bağımlılığı ve homojenlik testlerine ilişkin sonuçlar Tablo 1’de yer almaktadır. Yatay kesit bağımlılığı testleri LM, CD_{LM} , CD ve LM_{adj} bulgularına göre “yatay kesit bağımlılığı yoktur” H_0 hipotezi %1 anlamlılık düzeyinde reddedilmektedir. Yatay kesit bağımlılığı modelde bulunmaktadır. Eğim parametrelerinin homojenliğine ilişkin $\hat{\Delta}$ ve $\hat{\Delta}_{adj}$ test sonuçlarına göre “değişkenler homojendir” H_0 hipotezi % 1 anlamlılık düzeyinde ele alınan ülke örneklemini için reddedilmektedir. Modelde kullanılan değişkenlerin eğim parametreleri homojen değildir. Bu doğrultuda, beş Orta Doğu ülkesi için hem yatay kesit bağımlılığının olması hem de eğim parametrelerinin heterojen olması nedeniyle çalışmada Konya (2006) Bootstrap panel nedensellik yöntemi kullanılmıştır.

Tablo 1: Yatay Kesit Bağımlılığı ve Homojenlik Testi Sonuçları

Test İstatistiği	İstatistik Değeri	Olasılık (p-value)
LM	26.827***	0.000
CD_{LM}	3.763***	0.000
CD	2.643***	0.000
LM_{adj}	21.360***	0.000
$\hat{\Delta}$	10.296***	0.000
$\hat{\Delta}_{adj}$	11.032***	0.000

Not: (***), %1 anlamlılık düzeyini göstermektedir. Veri seti 1990-2019 dönemini kapsamaktadır.

Tablo 2: Dış Borç-Askeri Harcamalar Arasındaki Granger Nedensellik İlişkisi

Ho: Dış borç askeri harcamalara neden olmaz					
Ülkeler	Wald İstatistiği	Bootstrap Olasılık	Kritik Değerler		
			%1	%5	%10
İran	2.296	0.004***	1.701	1.196	0.903
Lübnan	0.324	0.437	4.540	2.101	1.413
Mısır	4.017	0.000***	2.428	1.634	1.246
Türkiye	1.121	0.082*	2.619	1.363	0.979
Ürdün	1.512	0.850	9.115	6.978	5.964
Ho: Askeri harcamalar dış borca neden olmaz					
Ülkeler	Wald İstatistiği	Bootstrap Olasılık	Kritik Değerler		
			%1	%5	%10
İran	1.638	0.099*	3.566	2.237	1.626
Lübnan	6.614	0.577	19.471	15.010	13.049
Mısır	3.957	0.035**	5.568	3.566	2.775
Türkiye	0.228	0.996	5.920	4.564	3.927
Ürdün	3.002	0.934	19.654	14.192	12.581

Not: (***), (**), (*) sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır. Veri seti ise 1990-2019 dönemini kapsamaktadır.

Tablo 2’de dış borçlar ile askeri harcamalar arasındaki nedensellik analiz bulguları yer almaktadır. Ülke bazlı elde edilen sonuçlara göre, İran ve Mısır için %1 anlamlılık düzeyinde, Türkiye için %10 anlamlılık düzeyinde “Dış borç askeri harcamalara neden olmaz” şeklinde öngördüğümüz H_0 hipotezi reddedilmiştir. Bu ülkelerde dış borçtan askeri harcamalara doğru tek yönlü nedensellik bulunmuştur. Lübnan ve Ürdün için dış borçtan askeri harcamalara doğru bir nedensellik ilişkisi bulunamamıştır. Yani bu iki ülke için dış borç ile askeri harcamalar arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki yoktur.

Ayrıca, İran için %10 anlamlılık düzeyinde, Mısır için %5 anlamlılık düzeyinde “Askeri harcamalar dış borca neden olmaz” şeklinde öngördüğümüz H_0 hipotezi reddedilmiş ve askeri harcamalardan dış borca doğru tek yönlü nedensellik bulunmuştur. Lübnan, Türkiye ve Ürdün için ise askeri harcamalardan dış borca doğru nedensellik ilişkisi bulunmamıştır.

Ele alınan örneklemede İran ve Mısır için hem “Dış borç askeri harcamalara neden olmaz” hem de “Askeri harcamalar dış borca neden olmaz” şeklinde öngördüğümüz H_0 hipotezleri reddedilmiştir. Yani bu iki ülke için dış borç ve askeri harcamalar arasında iki yönlü nedensellik (geri besleme) ilişkisi bulunmuştur.

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Sürdürülebilir bir dış borç seviyesi, borç yükünün oluşturacağı mali baskıyı önleyebileceği gibi büyümeyi, yatırımları, enflasyonu, sermaye akışını olumlu etkileyeceği için makroekonomik istikrara katkı sağlaması beklenmektedir. Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde istikrarlı bir makroekonomik ortamın sağlanabilmesi için dış borçların sürdürülebilirliği önemli olmaktadır. Bu bağlamda, dış borçları etkileyen faktörlere ilişkin analizler önemlidir ve sürdürülebilirlik açısından yol gösterici olabilmektedir. Dış borcu etkileyen faktörlerden biri de kamu harcamaları içerisinde önemli bir paya sahip olan askeri harcamalardır.

Askeri harcamalar, mili güvenliğin sağlanması ve sürdürülebilirliği ve anayasal düzenin korunması açısından diğer kamu harcamalarından farklı özelliğe sahip olan bir harcama kalemidir. Ülkelerin karşı karşıya olduğu iç ve dış tehditler, tehdit algısındaki artış, fiili sıcak çatışma alanları ve savunma sanayisinin dışa bağımlı olması ülkeler açısından askeri harcamaları artıran unsurlardır. İlave olarak, savaş ya da savaş riskinin arttığı dönemler ve ülkeler arası silahlanma yarışı bu harcamaların artmasına neden olabilmektedir.

Kamu bütçesi içerisinde önemli bir yere sahip olan askeri harcamaları finanse etmek için normal kamu gelirleri kabul edilen vergiler yeterli olmazsa, bütçe açığı ortaya çıkacaktır. Bütçe açıklarının yurt içinde finanse edilememesi durumunda, dış borçlanma ihtiyacı söz konusu olacaktır. Ayrıca, yurt içinde yeterli döviz stokunun bulunmadığı durumda, döviz ihtiyacını gerektiren silah ithalatı şeklinde bir işlem olan askeri harcamalar dış borçlanmaya gidilmesini gerektirecektir. Son olarak, yüksek teknolojili ithal ara malı kullanılmasını gerektiren yerli silah üretimi şeklindeki askeri harcamalar döviz talebi yaratmak suretiyle döviz ihtiyacı ve dış borçlanmayı zorunlu kılacaktır.

Literatürde askeri harcamalar ve büyüme üzerine farklı yöntem ve yaklaşımların kullanıldığı pek çok çalışma bulunmaktadır. Savunma literatüründe askeri harcamalar-dış borç bağlantısı ise sınırlı sayıda ampirik çalışma tarafından ele alınmış olmasından dolayı bu çalışmanın literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Ayrıca, çalışma, yakın zamanda SIPRI tarafından yayınlanan uzun dönem askeri harcamalar verisini kullanması açısından da önem taşımaktadır. Dolayısıyla çalışmada 1990-2019 dönemine ilişkin 5 Orta Doğu ülkesi özelinde dış borç ile askeri harcamalar arasındaki nedensel ilişki Konya (2006) tarafından geliştirilen Bootstrap Panel Granger nedensellik analizinden yararlanılarak araştırılmıştır.

Çalışmanın ampirik bulguları, Türkiye’de dış borçtan askeri harcamalara doğru pozitif yönlü bir Granger nedensellik olduğu; İran ve Mısır’da ise çift yönlü bir nedensellik ilişkisinin olduğunu ortaya koymaktadır. Lübnan ve Ürdün için ise böyle bir ilişkinin olmadığı tespit edilmiştir. İlave olarak, çalışmaya göre, İran, Mısır ve Türkiye’de askeri harcamaların dış borçları arttırdığı görülmektedir.

Bu durum ülkelerin bütçelerinde oluşan harcama yanlı artışın mevcut kamu gelirleriyle karşılanamaması dolayısıyla hükümetlerin dış borçlanmaya yöneldiğini göstermektedir. Söz konusu ülkelerde dışa bağımlılığı azaltmak için askeri harcamaların azaltılması gerektiği sonucuna ulaşabiliriz. Fakat savunma ve refah arasında tercihte bulunmak durumunda olan bu ülkelerden bu ikilemi kırma potansiyeli olan tek ülkenin Türkiye olduğu ifade edilebilir. Türkiye değişen silah ticareti yapısıyla giderek bir silah tedarikçisi konumuna gelmekte ve silah ithalatı için harcadığı miktar azalmaktadır.

Sıcak çatışmaların eksik olmadığı ilave olarak tehdit algısının yüksek olduğu Orta Doğu ülkelerinde askeri harcamalar ve silahlanma yarışı devam etmektedir. Bu durum, ülke dış borçlarını artırıcıdır. Orta Doğu ülkelerinin daha fazla silahlanma ve buna kaynak ayırmaya değil, beşeri sermayeyi arttırmaya yönelik eğitim ve sağlık gibi kamu harcamalarına ağırlık verilmesi daha önemlidir. Böylelikle artan askeri harcamaların toplumlar üzerinde oluşturacağı vergi yükü, borç yükü ve bütçe açığı gibi pek çok olumsuzluk minimize edilmiş olabilecektir.

KAYNAKÇA

- Abdelfattah, Yasmine M., Aamer S. Abu-Qarn, J. Paul Dunne and Shadwa Zaher (2014), "The Demand for Military Spending in Egypt", *Defence and Peace Economics*, Volume: 25, Issue: 3, p. 231-245.
- Ahmed, Abdullahi D. (2012), "Debt Burden, Military Spending and Growth in Sub-Saharan Africa: A Dynamic Panel Data Analysis", *Defence and Peace Economics*, Volume: 23, Issue: 5, p. 485-506.
- Alexander, W. Robert J. (2013) "The Defence-Debt Nexus: Evidence From The High-Income Members of Nato", *Defence and Peace Economics*, Volume: 24, Issue: 2, p. 133-145.
- Ali, Hamid E. (2012), "Military Expenditures and Inequality in The Middle East and North Africa: A Panel Analysis", *Defence and Peace Economics*, Volume: 23, Issue: 6, p. 575-589.
- Alptekin, Aynur and Paul Levine (2012), "Military Expenditure and Economic Growth: A Meta-analysis", *European Journal of Political Economy*, Volume: 28, Issue: 4, p. 636-650.
- Araji, Salim, Vladimir Hlasny, Layal Mansour Ichrakieh and Vito Intini (2019), "Targeting Debt in Lebanon: A Structural Macro-econometric Model", *Middle East Development Journal*, Volume: 11, Issue: 1, p. 75-104.
- Azadi, Pooya (2019), "Governance and Development in Iran", *Stanford University-Stanford Iran 2040 Project*, Working Paper No: 8, 1-58, <https://iranian-studies.stanford.edu/sites/g/files/sbiybj6191/f/publications/governance-and-development-in-iran.pdf> (Erişim Tarihi: 28.10.2020).
- Azadi, Pooya and Matin Mirramezani (2019), "Iran's Large and Growing Financing Gap", *Stanford University-Stanford Iran 2040 Project*, iranian-studies.stanford.edu/iran2040-project/publications/Irans_large_and_growing_financing_gap (Erişim Tarihi: 28.10.2020).
- Azam, Muhammad and Yi Feng (2017). Does Military Expenditure Increase External Debt? Evidence From Asia", *Defence and Peace Economics*, Volume: 28, Issue: 5, p.550-567.
- Brzoska, Michael (1983), "Research Communication: The Military Related External Debt of Third World Countries." *Journal of Peace Research*, Volume: 20, Issue: 3, p. 271-277.
- Dimitraki, Ourania and Sandar Win (2020), "Military Expenditure Economic Growth Nexus in Jordan: An Application of ARDL Bound Test Analysis in the Presence of Breaks", *Defence and Peace Economics*, Volume: 1-19. DOI: 10.1080/10242694.2020.1730113
- Dizaji, Sajjad Faraji and Mohammad Reza, Farzanegan (2018), "Do sanctions reduce the military spending in Iran?", *MAGKS Joint Discussion Paper Series in Economics*, No: 31, p. 1-32, <http://hdl.handle.net/10419/200687> (Erişim Tarihi: 21.09.2020).
- Dunne, J. Paul, Ron P. Smith and Dirk Willenbockel (2005), "Models of Military Expenditure and Growth: A Critical Review", *Defence and Peace Economics*, Volume: 16, Issue: 6, p.449-461.

- Dunne, J. Paul, S. Perlo-Freeman and Aylin Soydan (2004), “Military Expenditure and Debt in South America”, *Defence and Peace Economics*, Volume:15, Issue:2, p.173-187.
- Farzanegan, Mohammad Reza (2014), “Military Spending and Economic Growth: The Case of Iran”, *Defence and Peace Economics*, Volume: 25, Issue: 3, p. 247–269, <http://dx.doi.org/10.1080/10242694.2012.723160> (Erişim Tarihi: 21.09.2020).
- Feridun, Mete (2005), “An Economic Analysis of the Military Expenditure and External Debt in Argentina”, *International Economics*, Volume: 58, Issue: 4, p. 391-403.
- Georgantopoulos, Andreas G., and Anastasios D. Tsamis (2011), “The Interrelationship between Military Expenditure and External Debt: Patterns of Causation in Northern Africa Countries”, *Journal of Economics and Behavioral Studies*, Volume: 3, Issue: 4, p. 264-273.
- Günlük-Senesen, Gülay (2004), “The Role of Defence on External Indebtedness: An Assessment of Turkey”, *Defence and Peace Economics*, Volume: 15, Issue: 2, p.145–156.
- Karagöl, Erdal Tanas (2005), “Defence Expenditures and External Debt in Turkey” *Defence and Peace Economics*, Volume: 16, Issue: 2, p. 117–125.
- Karagöl, Erdal Tanas (2005), “The Relationship between External Debt, Defence Expenditures and Gnp Revisited: The Case of Turkey”, *Defence and Peace Economics*, Volume: 17, Issue: 1, p. 47–57.
- Keyifli, Nazlı ve Sacit Hadi Akdede (2020), “Politik Kutuplaşma ve Devletin Ekonomik Boyutu”, *Sosyoekonomi*, Cilt: 28, Sayı: 44, s. 319-335.
- Khan, Lubna, Imtiaz Arif and Sundus Waqar (2020), “The Impact of Military Expenditure on External Debt: The Case of 35 Arms Importing Countries”, *Defence and Peace Economics*, <https://doi.org/10.1080/10242694.2020.1723239> (Erişim Tarihi: 01.11.2020).
- Kollias, Christos, George Manolas and Suzanna-Maria Paleologouc (2004), “Military Expenditure and Government Debt in Greece: Some Preliminary Empirical Findings” *Defence and Peace Economics*, Volume: 15, Issue: 2, p. 189–197.
- Kónya, László (2006), “Exports and Growth: Granger Causality Analysis on OECD Countries with a Panel Data Approach”, *Economic Modelling*, Volume: 23, p. 978–992.
- Looney, Robert E. (1987), “Impact of Military Expenditures on Third World Debt”, *Canadian Journal of Development Studies*, Volume: 8, Issue: 1, p.7–26.
- Looney, Robert E., ve P. C. Frederiksen (1986), “Defense Expenditures, External Public Debt and Growth in Developing Countries” *Journal of Peace Research*, Volume: 23, Issue: 4, p. 329–337.
- Nikolaïdou, Eftychia (2016), “The Role of Military Expenditure and Arms Imports in The Greek Debt Crisis”, *The Economics of Peace and Security Journal*, Volume: 11, Issue: 1, p. 18-27.
- Pesaran, M.H. (2004)., General Diagnostic Tests for Cross Section Dependence in Panels. Cambridge Working Papers in Economics, 435, London: BP.

- Pesaran, M.H. ve Yamagata, T. (2008), “Testing Slope Homogeneity in Large Panels”, *Journal of Econometrics*, Volume: 142, Issue: 1, p. 50-93.
- Pesaran, M.H., Ullah, A. ve T. Yamagata (2008), “A Bias-Adjusted LM Test of Error Cross-Section Independence”, *The Econometrics Journal*, Volume: 11, Issue: 1, p. 105-127.
- Sahebe, Mohammadian Mansoor and Golkhandan (2015), “The Influence of Military Spending on External Debt in Iran”, *Journal of Financial Economics (Financial Economics and Development)*, Volume:9, Issue: 32, p. 139-161.
- Sezgin, Selami (2004), “An Empirical Note on External Debt and Defence Expenditures in Turkey”, *Defence and Peace Economics*, Volume: 15, Issue: 2, p. 199–203.
- SIPRI (2020a), SIPRI Yearbook 2020 Armaments, Disarmament and International Security.
- SIPRI (2020b), Trends in International Arms Transfers 2019, *SIPRI Fact Sheet*.
- Smyth, Russell and Paresh Kumar Narayan (2009), “A Panel Data Analysis of the Military Expenditure–External Debt Nexus: Evidence from Six Middle Eastern Countries”, *Journal of Peace Research*, Volume:46, Issue:2, p.235-250.
- Swamy, P.A.V.B. (1970), “Efficient Inference In A Random Coefficient Regression Model”, *Econometrica*, Volume: 38, Issue: 2, p. 311-323.
- Topal, Mehmet Hanefi (2108), “Türkiye’de askeri harcamalar ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin bir analizi (1960-2016)”, *Maliye Dergisi*, Ocak-Haziran 2018, Sayı: 174, s. 175-202.